

Мақала 2024 жылғы 13 маусымда 2024 жылғы 13 маусымда өткен «Орталық Азия елдері халықтарының тарихын зерттеудің өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми семинарға Орталық Азия мемлекеттерінің ғалымдары қатысу және осы тақырыпты талқылау негізінде жарияланды.

FTAXP: 13.11.27

<https://orcid.org/0009-0006-7979-000X>

Алканова Ж.А.*

«Этносаясаттану» білім беру бағдарламасының магистранты.

Л.Гумилев атындағы ЕҰУ. Астана, Қазақстан

ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ПРОЦЕССТЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК-САЯСИ ТАЛДАУ

*Автор-корреспондент: zh.alkanova@mail.ru

Түйін: Мақалада Қазақстан Республикасының Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық ахуалды қалыптастыру процесі талданады. Мақаланы дайындау кезінде 1991-2022 жылдар аралығындағы халықтың көбею процестерін сипаттайтын статистикалық мәліметтер болды. Елдің шығысындағы демографиялық жүйенің жұмыс істеу алгоритмі көбінесе кеңес дәуіріндегі қазақтардың өмір сүру ерекшеліктерінің салдары болды. Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғанға дейін этнос өкілдерінің 60%-дан астамы демографиялық мінез-құлықтың дәстүрлі нұсқаларын сақтай отырып, ауылдық жерлерде өмір сүргені айрықша ерекшелігі болды. Қала халқының негізін Шығыс Қазақстанда негізінен сыртқы көші-қон нәтижесінде қалған еуропалық халықтар құрады. 1990 жылдары халықтың еуропалық құрамдас бөлігінің едәуір бөлігі қоныс аударды. ХХІ ғасырдың екінші онжылдығында, сыртқы көші-қонның (эмиграцияның да, көші-қонның да) рөлі барынша азайтылды, халық санының серпінін республикадағы, оның ішінде қалалардағы халықтың басым көпшілігіне айналған қазақ этносының өсімін молайту процестері айқындайды. Соған қарамастан, кеңес дәуірінің мұрасы әлі күнге дейін егеменді демографиялық жүйенің жұмысына әсер етеді. Бұл, ең алдымен, ХХ ғасырдың ортасындағы демографиялық жарылыспен анықталған қазақтардың жас құрылымының эволюциясы арқылы көрінеді. Қазіргі этнодемографиялық жағдайдың ерекшелігі-автохтондардың, негізінен жастардың тез урбанизациясы. Нәтижесінде қала тұрғындарының көбею көрсеткіштерінің динамикасы ауылдық жерлерге қарағанда әлдеқайда жоғары. Осылайша, Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алған жылдары автохтонды негізде жұмыс істейтін демографиялық жүйе қалыптасып, оның параметрлері біртіндеп қалыптасуда.

Кілт сөздер: Шығыс Қазақстан, этнодемографиялық жүйе, этнодемографиялық процестер, иммиграция, эмиграция.

МРНТИ: 13.11.27

<https://orcid.org/0009-0006-7979-000X>

Алканова Ж.А.*

магистрант образовательной программы «Этнополитология»,

ЕНУ имени Л. Гумилева. Астана, Казахстан

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ: СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

*Автор-корреспондент: zh.alkanova@mail.ru

Аннотация: В статье анализируется процесс формирования этнодемографической ситуации в Восточном Казахстане за первые годы независимости Республики Казахстан. Источниками при подготовке статьи выступили статистические данные, характеризующие процессы воспроизводства населения в период 1991-2022 гг. Выяснилось, что алгоритм функционирования демографической системы на востоке страны во многом стал следствием особенностей существования казахов в советское время. Отличительной чертой являлось то, что перед обретением независимости Республики

Казахстан более 60% представителей этноса проживало в сельской местности, сохраняя традиционные варианты демографического поведения. Основу городского населения составляли европейские народы, оказавшиеся в Восточном Казахстане в основном в результате внешних миграций. В 1990-е гг. значительная часть европейского компонента населения эмигрировала. Во втором десятилетии XXI в. роль внешних миграций (как эмиграции, так и иммиграции) свелась к минимуму, динамику численности населения определяют процессы воспроизводства казахского этноса, ставшего большинством населения в республике, в том числе и в городах. Тем не менее наследие советской эпохи до сих пор оказывает влияние на функционирование суверенной демографической системы. В первую очередь оно проявляется через эволюции возрастной структуры казахов, детерминированной демографическим взрывом в середине XX в. Особенностью современной этнодемографической ситуации является быстрая урбанизация автохтонов, в основном молодежи. В результате динамика показателей воспроизводства городского населения намного выше, чем в сельской местности. Таким образом, за годы независимости Республик Казахстан складывается демографическая система, функционирующая на автохтонной основе, постепенно формируются ее параметры.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, этнодемографическая система, этнодемографические процессы, иммиграция, эмиграция.

IRSTI: 13.11.27

<https://orcid.org/0009-0006-7979-000X>

Alkanova Zh.A.*

Graduate student of the educational program "Ethnopolitology",
L.Gumilev ENU. Astana, Kazakhstan

ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN THE EAST KAZAKHSTAN REGION IN THE EARLY YEARS OF INDEPENDENCE: SOCIO-POLITICAL ANALYSIS

***Corresponding author:** zh.alkanova@mail.ru

Abstract: The article analyzes the process of formation of the ethnodemographic situation in East Kazakhstan during the years of independence of the Republic of Kazakhstan. The sources for the preparation of the article were statistical data characterizing the processes of population reproduction in the period 1991-2022. It turned out that the algorithm of the functioning of the demographic system in the east of the country was largely a consequence of the peculiarities of the existence of Kazakhs in Soviet times. A distinctive feature was that before the independence of the Republic of Kazakhstan, more than 60% of the ethnic group lived in rural areas, preserving traditional variants of demographic behavior. The urban population was based on European peoples who found themselves in Eastern Kazakhstan mainly as a result of external migrations. In the 1990s, a significant part of the European component of the population emigrated. In the second decade of the XXI century, the role of external migrations (both emigration and immigration) has been minimized, the dynamics of the population is determined by the processes of reproduction of the Kazakh ethnic group, which has become the majority of the population in the republic, including in cities. Nevertheless, the legacy of the Soviet era still has an impact on the functioning of the sovereign demographic system. First of all, it manifests itself through the evolution of the age structure of the Kazakhs, determined by the demographic explosion in the middle of the twentieth century. A feature of the modern ethnodemographic situation is the rapid urbanization of autochthons, mainly young people. As a result, the dynamics of reproduction indicators of the urban population is much higher than in rural areas. Thus, over the years of independence of the Republics of Kazakhstan, a demographic system has been developing, functioning on an autochthonous basis, and its parameters are gradually being formed.

Keywords: East Kazakhstan, ethnodemographic system, ethnodemographic processes, immigration, emigration.

Кіріспе

Егеменді демографиялық жүйенің даму тенденциялары қайшылықтарға толы. Қазақстан Республикасында дәстүрлі құндылықтарға қайта оралуға шақыратын этнобағдарланған идеялар айтарлықтай әсер етеді, олардың ең маңызды құрамдас бөлігі жоғары

туу коэффициенті және көп балалы отбасы болып табылады. Қазіргі уақытта мемлекет халқының басым көпшілігі қазақтар болып табылады, сыртқы көші-қонның халық санының динамикасына әсері аз. Демографиялық дамудың негізгі нұсқалары ел ішінде орналасқан және қазақтардың мәдени, әлеуметтік ерекшеліктеріне шоғырланған. Алғаш рет жаңа тарихта республиканың демографиялық жүйесі автохтонды негізде жұмыс істей бастады.

1990 жылдары сарапшылар Шығыс Қазақстанды Солтүстік-Шығыс этнодемографиялық аймаққа жатқызды, оның ерекшеліктері: халықтың орташа тығыздығы, жоғары урбанизация, қазақ этносының үлес салмағының төмендігі, орыс және басқа этностардың едәуір қатысуы, жоғары көші-қон ұтқырлығы, табиғи өсімнің болмауы (халықтың депопуляциясы), туудың төмендігі және жоғары өлім-жітім. Бұл аймақтың негізгі демографиялық сипаттамасы – халық санының азаюы[1,1].

1990 жылдары Қазақстанның солтүстік-шығысындағы орыс этносының тартылыс аймағы Шығыс Қазақстан облысы болды.

1989 жылғы санақ деректері бойынша Шығыс Қазақстан облысында орыстар басым болды-65,9% (қазақтар - 27,2%). Этнодемографиялық құрамы бойынша орыстар негізінен Глубокое, Шемонаиха аудандары және Зырян ауданының (Алтай ауданы) көптеген елді мекендерінің негізгі тұрғындары болды, қазақтар басым тұратын аудандарға Зайсан, Катонқарағай, Күршім, Марқакөл және Тарбағатай аудандары кірді; аралас қазақ және орыс халқы Большенарым, Самар, Таврия және Ұлан аудандарында тұрды[2,1].

Семей облысында 1990 жылдардың басында қазақтар басым болды (1989 жылғы санақ бойынша 51,9% құрады). Қазақтар Абай, Ақсуат, Аягөз, Жарма, Мақаншы, Таскескен, Үржар, Шар, Шұбартау аудандарында басым болды. Аралас қазақ-орыс / неміс тұрғындар Бесқарағай, Бородулиха, Жаңасемей және Көкпекті аудандарында тұрды. Тек бір Новошұльба ауданында абсолютті көпшілігі орыстар болды; сонымен қатар, мұнда немістер тұрды.[3,43-52]. Семей облысында орыстар 36% - ды құрады. Тұрғындардың басым көпшілігі орыстар немесе аралас қазақ-орыс тұрғындардың үлесі басым аудандар Шығыс Қазақстанның солтүстігіндегі ірі өнеркәсіптік қалалардың жанында болды.

Қазақстан Республикасының солтүстік-шығысында орыс ұлтты тұрғындарды оқшаулау этноәлеуметтік процестердің даму ерекшелігін анықтады. 1990 жылдары Кенді Алтай (Рудный Алтай) аумағында автономия құру идеялары танымал болды. Сепаратизм қаупінің алдын алу мақсатында бірқатар әкімшілік-аумақтық қайта құрулар жүргізілді. Ресми түрде республика басшылығы басқару жүйесін жетілдіру міндеттерін көздеді, іс жүзінде - 1997 жылғы реформа, Семей облысын Шығыс Қазақстан облысының құрамына енгізе отырып, өңірдің этникалық құрамын айтарлықтай түзетуге мүмкіндік берді.

Екі облысты біріктіргеннен кейін, 1999 жылғы санақ бойынша ШҚО этникалық құрылымы келесідей болды: қазақтар - 48,5%, орыстар - 45,4%.[4, 55-59]. Семей және Шығыс Қазақстан өңірлері әлі де автономды өмір сүргенімен, сепаратизм үшін әкімшілік-аумақтық негіз жоғалып кетті. Славян қоғамдық қозғалыстарының Шығыс Қазақстан облысын Ресей Федерациясының құрамына енгізу немесе «орыс» автономиясын құру туралы талаптары енді негізсіз болды. Мұндай қайта құру кезінде 1990 жылдар бойында негізінен славян және еуропалық тұрғындардың көші-қоны күшейе түсіп, Қазақстанның солтүстік-шығысының этнодемографиялық құрылымына үлкен едәуір әсерін тигізді.

ШҚО халық санының талдауы 1990 жылдардың басынан бастап 2003 жылға дейін 16,4% - ға төмендегенін көрсетеді. Халықтың азаюы негізінен көші-қон ағынына байланысты және азғана дәрежеде табиғи өсімнің төмендеуіне байланысты болды. 1999 жылы көші-қон 27,6 мың адамды құрады, кейінгі жылдары да ол азая түсіп, 2000 жылдың басында 14,3 мың адамға жетті.[5].

Шығыс Қазақстан халқының азаюы негізінен Шығыс Қазақстан мен ТМД елдері арасындағы халық алмасу барысында Халықаралық көші-қонға байланысты болды.

1990 жылдардағы көші-қон процестерінің дамуында екі кезеңді ажыратуға болады: 1991-1994 жж.; 1995 – 2000 жылдардың басы. 1994 ж. халықтың кетуінің шарықтау шегі

болды, бұл қазақстандық қоғамдағы этносаяси және әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге реакция беруінің әсері еді. 1990 жылдары мигранттардың негізгі бөлігі орыстар болды.

Кесте 1. ШҚО-да 1993-2000 жылдардағы мигранттардың этникалық құрамы (адам)

жыл	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Барлығы	-20305	-29443	-21841	-23406	-18599	-13424	-13424	-14763
Соның ішінде:								
орыстар	-12799	-16640	-12369	-15352	-10542	-6110	-7272	-7555
қазақтар	-1243	-4630	-3531	-3149	-4273	-3373	-2662	-3089
немістер	-4991	-6707	-5169	-3713	-2947	-2449	-2259	-2380
украиндар	-804	-632	-341	-487	-292	-127	-200	-166
татарлар	-215	-393	-178	-294	-188	-90	-125	-167
белорустар	-244	-187	-69	-115	-110	-42	-54	-47
әзірбайжандар	-21	-5	-16	-16	-5	6	6	-14
өзбектер	-2	-22	12	-22	0	-10	-5	1

Мемлекет негізін құраушы қазақтардың кетуі-2001 жылға қарай 3 мыңға жуық адамды құрады. Сыртқы көші-қон аясындағы қазақтардың қозғалысы айтарлықтай болған жоқ. Айналымның негізгі бөлігі ауыл-қала бағытындағы облыс ішілік қозғалысқа, сондай-ақ облысаралық көші-қонға тиесілі болды. Ішкі қоныс аударудағы белсенділік артты. Шығыс Қазақстан республикалық көші-қон көлемінде екінші орынды иеленді-тиісті көрсеткіш 12,7% - құрады.

Мигранттардың едәуір санын немістер құрады. Олардың теріс көші-қон сальдосы біртіндеп төмендеп, 2001 жылға қарай қоныс аударған немістердің 89,4% - ы Германияға, 10,1% - ы Ресейге кетті.

Осылайша, облыс халқының саны жыл сайын азайды. Көші-қон сальдосы 2000 жылдардың басында ғана тұрақтанды.

Зерттеу мақсаты:

Қазақстан Республикасының Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарындағы Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық ахуалды қалыптастыру процесіне талдау жасау. Сонымен қатар хронологиялық шеңбері 1992-2022 жылдар алынды.

Зерттеу әдістері:

Мақаланы дайындау кезінде 1991-2022 жылдар аралығындағы халықтың көбею процестерін сипаттайтын статистикалық мәліметтерге шолу жасау, елдің шығысындағы демографиялық жүйенің жұмыс істеу алгоритмі көбінесе кеңес дәуіріндегі қазақтардың өмір сүру ерекшеліктерін анықтау, демографиялық мінез-құлықтың дәстүрлі нұсқаларын сақтай отырып, ауылдық жерлерде өмір сүргені айрықша ерекшелігіне назар аудару, қалалардағы халықтың басым көпшілігіне айналған қазақ этносының өсімін молайту процестерін талдау міндеттерді қойып статистикалық, салыстырмалы әдістер, әлеумет арасында сауалнама жүргізудің нәтижелерін қолдану, нәтижелерді біріктіру мен жалпы ахуалға объективтік талдау беру.

Теориялық талдау

Қазақстан Республикасының және оның солтүстік-шығыс облыстарының этникалық құрылымын өзгерту үшін 1990-шы жылдары басталған «қандастарды» (2021 жылдың 1 қаңтарына дейін «оралман» сөзі қолданылған Қазақстанға қайтару жөніндегі мемлекеттік бағдарлама маңызды мәнге ие болды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2030 жылға дейінгі елдің Даму стратегиясы туралы Жарлығында, қалыптасқан жағдайдан шығудың бір жолы - 1992 жылдан бері байқалып келе жатқан халықтың көші - қон және табиғи кемуі- этникалық қазақтарды өзінің тарихи

отанына қайтаруға жәрдемдесу саясаты болуға тиіс екендігі атап өтілді. [6,30-42]. Қазақстаннан тыс жерлерде шамамен 4,1 млн. қазақ өмір сүрді, оның ішінде Өзбекстанда - 1,5 млн., Ресейде - 740 мың, Түркіменстанда - 70 мың; алыс шет елдерде этникалық қазақтардың ең көп саны ҚХР-да - шамамен 1,5 млн, Моңғолияда - 80 мың, Ауғанстанда - 30 мың, Түркияда - 25 мың қазақтар тұрды.[7,1]. Өз Отандарына оралушылардың алғашқы толқыны 1959-1966 жылдар аралығында болды; олар ҚХР-дан қоныс аударушылар болды.

Қандастарды тарихи отанына қайтару жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізу үшін 1997 жылғы 8 желтоқсанда облыстық басқармалармен көші-қон және демография Агенттігі құрылды, олардың құзыретіне: қоныс аударуды ұйымдастыру, тұрғын үй беру, жұмыспен қамту, түрлі төлемдер, қазақ тілін оқыту және т.б. кірді. Жыл сайын үкімет тарапынан шет елдерден қандастардың көшіп келуіне квота белгіледі.

Мысалы, ресми мәліметтер бойынша, 2002 жылдың 1 қазанында ШҚО аумағында 1043 қандастар отбасы өмір сүрген, бірақ А.С. Уалтаева 1068 қандастар отбасы (5017 этникалық қазақтан) деген басқа да деректерді көрсетеді.[8, 1]. Негізінен қандастар қазақ халқы басым болған ауылдық жерлерде орналастырылды. 1991-2002 жылдар аралығында Қазақстанға келгендердің ішінде шағын қалалар мен қалалық үлгідегі кенттерге тек 488 оралман немесе 8,9% ғана қоныстанды. Негізгі қоныстану елді мекендері - Зайсан, Шар, Аягөз, Шемонаиха қалалары және Молодежное (қазіргі атауы Қасым Қайсенов кенті) мен Белоусовка сияқты қалалық үлгідегі кенттер.[9, 1]. Ұлан ауданында қандастар отбасыларының шамамен 23%-ы, Үржар ауданында - 16, Жарма ауданында - 14, Семей қаласында - 10, Көкпекті және Зайсан аудандарында-отбасылардың 7%-ы орналасқан еді. Өскеменде қандастар отбасыларының тек 5%-ы ғана тұрды. Келуші қазақтарды мұндай орналастыруы кездейсоқ емес еді: Ұлан, Үржар, Жарма, Көкпекті және Зайсан аудандарында, сондай-ақ Семей қаласында қазақтар басым болды.[10,1]. Үкімет қандас бауырларды өздерінің тұрмыс-тіршіліктері ұқсас ортаға, әдеттегі өмір сүру жағдайларына жақын келетін жерлерге орналастыруға тырысты. Сонымен қатар, мемлекет тұрғын үй сатып алуға бөлетін жәрдемақы тек шағын қалада немесе ауылдық жерлерде үй алу үшін жеткілікті болды.

Этникалық қазақтар Қазақстанға орала бастағаннан кейін, көшіп келушілер мен жергілікті тұрғындар арасындағы әлеуметтік, мәдени және білім беру саласындағы айырмашылықтары едәуір болғандықтан, қандастардың қазақстандық қоғамда, әсіресе қалаларда әлеуметтенуін едәуір қиындататыны белгілі болды.[11,2]. Е.В. Тарасованың айтуынша, сол кездегі қандастарды бейімдеу және әлеуметтендіру үшін келесі мәселелер өзекті болды:

1) тілдік тосқауыл, әсіресе кириллица негізінде қазіргі қазақ жазуын меңгермеген, сондықтан Қазақстан Республикасының жоғары оқу орындарында оқуға мүмкіндігі болмаған Қытайдан келген қандастар үшін. Олар орыс тілін жақсы білмеді, бұл олардың әлеуметтік бейімделуін қиындатты.

2) еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттіліктің төмендігіне және әлеуметтік ұтқырлықтың болмауына байланысты жұмысқа орналасуға байланысты қиындықтар. Осыған байланысты қандастардың жағдайы басқа ауыл тұрғындарына ұқсас;

3) қандастарға берілетін жерлердің қол жетпейтін, ыңғайсыз жерлерде және көбінесе депрессияға ұшыраған аграрлық аудандарда болуы.[12,2].

Қандастардың өмір сүру деңгейінің айырмашылығысырт көзге көрінетіндей болды, бұл бірінші кезекте Моңғолиядан келгендерге қатысты. Отбасылардың көпшілігі көп балалы болды және әлеуметтік төлемдерге қарамастан, қиын жағдайларда өмір сүрді. Еңбекке қабілетті отбасы мүшелерінің 90% - ы жұмыссыздар болды. А. Мұсабаевтың пікірінше, мұндай жағдайдың негізгі себептері сол кездегі қандастардың өз құқықтары, жергілікті атқарушы органдар өкілдерінің немқұрайлылығы, бюрократиялық кедергілер туралы нашар хабардар болуы болды[13,1].

Жалпы, 1990-шы жылдардағы халықтың этнодемографиялық құрылымының дамуы 1997 жылы Семей және Шығыс Қазақстан облыстарының бірігуі нәтижесінде қалалардың

этникалық құрамының өзгеруімен, орыс тілді тұрғындардың эмиграциясымен, ауыл-қала бағыты бойынша ауыл халқының көші-қонымен, қандастардың тұтастай алғанда Қазақстан аумағына, атап айтқанда Шығыс Қазақстан аумағына көшіп келуімен сипатталды.

Аймақтың этноәлеуметтік құрылымының өзгеруіне себеп болған тағы бір маңызды фактор-этно-тілдік процестер. Кеңес Одағы ыдырап, тәуелсіздік алған кезде Қазақстан славян және еуропалық этникалық топтар басым болған Орталық Азиядағы жалғыз мемлекет болды. 1989 жылғы халық санағы бойынша мұнда қазақтардың 37,8% - ы және орыстардың 51,9% - ы өмір сүрген[14,1]. Қазақ халқының өзін-өзі тануына негізделген жаңа мемлекеттік бірегейліктің қалыптасу процестері және республикадағы этносаралық қатынастардың трансформациясы Қазақстандағы жағдайды 1990 жылдардың басында айқындады.

1989 жылы Қазақ КСР-нің «Қазақ КСР-дегі тілдер туралы» Заңы қабылданды, аталған Заңға сәйкес қазақ тілі - мемлекеттік деп танылып, басым дамуға ие болды. Алайда, Республиканың тәуелсіздігін ресімдеу кезінде қазақ тілін қолдану оны ауылдық жерлерде тұрмыстық салада қолдану шеңберінен шықпады[15,69-71]. Бхавна Дэйтін айтуынша, кеңестік кезеңде қазақтар арасында орыс тілін меңгеру жоғары мәдениет пен өркениеттің белгілерінің бірі болып саналған[16,1]. Егемендік алған жылдардың басында мемлекеттік басымдықтар ауыстырылды: орыс тілін дамыту мен оқыту бағдарламалары қысқартылып, қазақ тілін жаңғырту жөніндегі бағдарламалар қабылдана бастады.

1990-шы жылдардың бірінші жартысындағы қазақстандық баспасөздің талдауы қоғамда сол кезде екі маңызды мәселе - қазақ тілінде іс жүргізуді енгізу және орыс тіліне мемлекеттік мәртебе беру болғандығын айғақтайды [17,40-44]. 1994 жылға қарай іс жүргізудің қазақ тіліне аудару жарияланды; бірақ нақты мерзімдері айтылмады - олар болжамды деп аталды. Кеңес Одағы ыдырағанға дейін мемлекеттік басқару органдарында іс жүргізу тек орыс тілінде жүргізілді, осы уақыт ішінде қазақ тілінде құжаттарды дайындауды білмейтін қазақтардың тұтас буыны өсті.

Сол кезде қазақ тілінің қызметі тұрмыс пен дәстүрлі мәдениет салаларымен шектелгендіктен, жағдай күрделене түсті. Бұл Қазақстанның солтүстік-шығыс өнеркәсіптік облыстарына тән болды.

Республикада қазақ тілін қолдану аясын кеңейту үшін шаралар қабылданды. Олардың ішінде-қазақ мектептерінің көптеп ашылуы, қазақ тілін үйренуге арналған сағаттар санын көбейту, орыс тілі мен әдебиеті пәндерін оқуға арналған сағаттарды қысқарту, университеттер ашу және қазақ тілінде түрлі пәндер мен мамандықтарды енгізу, мемлекеттік кәсіпорындарда мемлекеттік тілді оқыту бойынша курстар ашу. Бұл 1990 жылдардағы жоғары оқу орындарындағы қазақ студенттерінің жоғары үлесін көрсетеді. Мемлекет білімді ұрпақ дайындауға бағыттала бастады.

Орыс тіліне - мемлекеттік тіл мәртебесін беру қабылданған жоқ: берілетін болса, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде дамуына кедергі келтіріп, оның қолданылу аясын шектейтін еді.

Бір сұхбатында Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев мемлекеттік қазақ тіліне мәртебе беру - қажетті шара екенін, өйткені республикада қазақ тілін «құтқару» қажет екенін айтты. Сонымен қатар, экс-Президент қазақтарға орыс тілін білуден ешбір жағдайда бас тартуға болмайтынын атап өтті, өйткені ол оларды еуропалық мәдениетпен таныстырды және таныстырады[18,2]. Қазақстанда кең орыс коммуникативтік кеңістігі мен көптеген орыс тілді аудиторияның сақталуы да маңызды болды.[19, 1]. Бұл тіл саясатының ерекшеліктерін айқындады.

1997 жылы Конституцияға негізделген «Қазақстан Республикасындағы тілдер туралы» заң пысықталды. Онда қазақ тілі қоғамдық қатынастардың барлық салаларында қолданылатын мемлекеттік басқару, заңнама және іс жүргізу тілі болып табылатындығы атап көрсетілген. Қазақстан Республикасының әрбір азаматының міндеті-мемлекеттік тілді меңгеру. Заң Қазақстан Республикасының барлық азаматтарының мемлекеттік тілді еркін және тегін меңгеруі үшін ұйымдастырушылық, материалдық-техникалық жағдайлар жасауды

міндеттейді. Қазақ тілімен қатар мемлекеттік органдардың, мемлекеттік ұйымдардың жұмысы мен іс қағаздарын жүргізу және т.б. - орыс тілі де ресми түрде қолданылды. Мемлекеттік органдардың актілері мемлекеттік қазақ тілінде де, орыс тілінде де әзірленіп, қабылдануы мүмкін[20,1].

1990 жылдардың басындағы баспасөз материалдары қазақ тілді жұртшылықтың орыс өкілдерін сноббизм және мемлекеттік тілді үйренгісі келмеді деп айыптағанын көрсетеді. 2003-2006 жылдары Шығыс Қазақстан облысында жүргізілген терең сұхбаттар орыс халқының едәуір бөлігінің қазақ тілін үйренуге қызығушылығын көрсетті. Қазақ тілін қолдану аясын кеңейту оны оқыту туралы мәселе туғызды. Елде қазақ емес халықты - ересектерді де, балаларды да мемлекеттік тілге тиімді оқыту жүйесі болмаған. Сұхбат берушілер ағылшын немесе басқа шет тілін үйрену әлдеқайда оңай болғанын атап өтті, өйткені мемлекеттік тілді оқыту әдістемесінде сапалы әдістемелік құралдар жетіспеді.

Мысалы, Лариса, 46 жаста, кәсіпкердің әйелі, Өскемен қаласы: «Мен қызымның мектепте қазақ тілін үйренуін қаладым, алдымен оны күштеп мәжбүрледім, содан кейін қолданыстағы әдістемемен ол оны ешқашан үйренбейтінін түсіндім. Бала қазақ және ағылшын тілдерін үйренуге бірдей жағдай жасайды, ағылшын тілінде көптен бері сөйлейді, Лондонға барады, ал қазақ тілін - түсінбейді де»[21,1].

Қазақстандағы тілдер мәселесі саяси мәселелерге айналды. Іс қағаздарын қазақ тіліне аудару қызметтің беделді салаларынан және басқару құрылымдарынан қазақ тілін меңгерген ығыстыра бастады. Іс қағаздарын қазақ тіліне аударудың бастапқы кезеңінде мемлекеттік тілді оқытуға қажетті оқу-әдістемелік кешен (оқулықтар мен сөздіктер) әзірленбеген еді[22,3].

Мемлекеттік қазақ тілінің басымдықтарын бекітуге бағытталған тіл саясаты мемлекеттік тәуелсіздік негіздерін құру ісіндегі негізгі құралға айналды. 1999 жылы «Тілдерді қолдану мен дамытудың облыстық бағдарламасы туралы» шешім іске асырыла бастады. Бұл бағдарламаның басты мақсаты - мемлекеттік тілді жан-жақты дамыту, оның қолдану аясын кеңейту, басқа тілдердің жан-жақты жұмыс істеуі мен дамуына жағдай жасау болды.[23,84-86]. Осы қаулыларды іске асыру қажетті ғылыми-әдістемелік, материалдық-техникалық, кадрлық ресурстарды ұсыну және қоғамдық өмірде мемлекеттік тілдің қолданылу аясын кеңейту негізінде қамтамасыз етілді. Мысалы, 2000 жылдан бастап Семей қаласының Абай атындағы кітапханасында аптасына бір рет қазақ тілінде оқырмандарға қызмет көрсету енгізілді. Мемлекеттік тілдегі баспа басылымдарының саны өсті, тарихи-географиялық топонимика біртіндеп қалпына келтірілді. Мемлекеттік тілде оқытатын мектептер санын көбейту басым болды. Сонымен қатар, Бағдарлама неміс, татар және басқа тілдерде осы этникалық топтар өкілдерінің көптеп тұратын жерлерінде оқытуды жалғастыруды, жексенбілік мектептерге әртүрлі этностардың ана тілдерін оқыту бойынша барлық көмек көрсетуді көздеді. Мұның бәрі үшін жауапкершілік Қазақстан халықтары кіші ассамблеясының облыстық бөлімшелері мен Өскемен және Семей қалаларындағы халықтар достығы үйлерінің басшылығына жүктелді.

1990 жылдары қазақ тілі күнделікті қарым-қатынаста белсенді қолданыла бастады. Қазақ тілінің қолданылу аясын кеңейту және оның мемлекеттік тіл ретінде жұмыс істеуі үшін барлық дайындық іс-шаралары өткізілді, бірақ іс жүргізудің қазақ тіліне толық ауысуы болған жоқ.

Нәтижелер мен талқылау

2000 жылдардың басында этноәлеуметтік қатынастар дамудың жаңа кезеңіне өтті, ол әртүрлі тұрақтылық көздерінің пайда болуымен қатар жүрді, мысалы:

Біріншіден, аймақтың өнеркәсіптік өндірісіндегі экономикалық өрлеу. Осы уақытқа дейін облыс пен Өскемен қаласының барлық ірі кәсіпорындары толықтай жұмыс істеді. Облыс басшылығы бастапқыда атаулы сипатта болған халықты қолдаудың әлеуметтік саясатын жүзеге асыруға мүмкіндік алды. Ауылды қолдау бойынша бірнеше бағдарлама жүзеге асырылды.

Екіншіден, көші-қон ағыны тұрақтанды, ол 2000 жылдың басында ең төменгі деңгейге

дейін төмендетілді, содан кейін іс жүзінде тұрақталды.

Үшіншіден, этностар арасында жұмыспен қамту салалары қайта бөлінді. 2000 жылдардың басында орыстар еңбек нарығында, әсіресе, Риддер, Өскемен, Зырян (қазіргі атауы - Алтай) сияқты қалаларда өнеркәсіптік өндірісте ерекше бәсекелестікті сезінбеді. Семей қаласында қала кәсіпорындарының көпшілігі жабылғандықтан немесе толық күшінде жұмыс істемегендіктен, бұған дейін өнеркәсіптік өндірісте немесе құрылыста жұмыс істеген халықтың негізгі бөлігі өз еңбегін Қазақстанның басқа өңірлеріне маусымдық еңбек көші-қонында қолдануды іздеуге мәжбүр болды.

Төртіншіден, Қазақстан халықтарының кіші ассамблеясы мен халықтар достығы үйлерінің қызметі арқылы этносаралық қатынастарды тұрақтандыру, олардың қызметі барлық этностардың мәдени дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын үйлестіруге, бағыттауға және қолдауға арналған.

Бесіншіден, 2000 жылдардың басында облыстың экономикалық жағдайын тұрақтандыру, тіл құрылысы, мәдени коммуникация саласындағы егемендіктің алғашқы жетістіктері мемлекеттік тілдің жағдайын нығайту, қазақ тілін оқыту бойынша материалдық-техникалық базаны арттыру бойынша одан әрі қадамдарды айқындауға мүмкіндік берді.

Қорытынды

Жалпы, әр кезеңде экономикалық жағдай, көші-қон белсенділігі, әлеуметтік-мәдени ортаның дамуы, халықтың этноәлеуметтік құрамы және этно-тілдік саясат сияқты өзгерістер орын алған келесі параметрлер ортақ болып табылады. 1990-шы және 2000-шы жылдардың басында ауылдық жерлерде дағдарыстық құбылыстар әлі де жеңілген жоқ, нәтижесінде ауыл тұрғындарының қалаларға қоныс аударуы жалғасты. 2000-шы жылдардың басында Шығыс Қазақстан қоғамының әлеуметтік-мәдени және этноәлеуметтік өмірін тұрақтандырумен ауыстырылды.

Этносаралық келісім негізінде көпэтносты қоғамды қалыптастыру перспективалары таяу болашақта нақты, бірақ Шығыс Қазақстанда этноәлеуметтік қатынастарды одан әрі дамыту кезінде әлеуметтанулық зерттеулерде тіркелген және басқа этнос өкілдеріне қазақ тілін оқытуда тұрғындарға қызмет көрсету жерлерінде қазақ тілінің қолдану аясы кеңінен қолданылуы тиіс.

Әдебиеттер тізімі:

1. Акинер Ш. 1998: Формирование казахского самопознания от племени к национальному государству. Алматы
2. Алексеенко А.Н. 2006 Восточно-Казахстанская область: новое казачество.
3. Аренов М., Калмыков С. 1995: Современная языковая ситуация в Республике Казахстан: результаты социологического исследования // Саясат. Политика: информационно-аналитический журнал. 1, 43-52.
4. Аубакирова Ж. С. 2003: Опыт демографического районирования Казахстана // Этно демографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Материалы V международной научно-практической конференции. 20–21 октября 2003. Усть-Каменогорск, 55-59.
5. Ахметова С.С. 1992: Станем реалистами // Рудный Алтай. 1992. 26 ноября.
6. Аяганов Б.Г., Куандыков А. У., Баимагамбетов С.З. 1995: Этнополитическая ситуация в Казахстане: региональный опыт // Саясат. Политика: информационно-аналитический журнал. 1, 30–42.
7. Даулетова Б. А. 1992: Человек знанием языков богат // Рудный Алтай. 1992. 26 ноября.
8. Иммиграционная политика в Казахстане на примере репатриантов из дальнего зарубежья. 2000. Алматы.
9. Интервью Президента Республики Казахстан об основных направлениях развития государства // Рудный Алтай. 26.11.1992.
10. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Казахской ССР. Алма-Ата. 1991.

11. Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Т.2. Алма-Ата.1992.
12. «Пугачевский бунт» в Восточном Казахстане // Казахстанская правда. 05.12.1999.
13. Краткие итоги переписи населения 1999 г. в Республике Казахстан. Алматы. 1999.
14. Закон РК «О языках в РК» от 11 июля 1997 г. №151–І. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.government.kz>
15. Моисеев В. А. 2002: О соотношении факторов, влияющих на миграцию русского и русскоязычного населения из Казахстана // Восток: материалы международного научно-практического семинара. Новосибирск. 19-21 февраля 2002 г., 69-71.
16. Мониторинг этнической и религиозной ситуации в Восточно-Казахстанской области. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.analitik.kz/modules.php?name=News&file=print&sid=65>.
17. Мусабаяев А. 2006: Проблема репатриантов и их влияние на этническую структуру населения Казахстана. // Саясат. Политика: информационно-аналитический журнал. 6, 40-44.
18. О миграции населения Восточно-Казахстанской области // Статистический пресс-бюллетень. № 2. 2002. Усть-Каменогорск.
19. Развитие Восточного Казахстана (1998–2002). 2003. Усть-Каменогорск.
20. Русский заговор. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://nbp-info.ru/Limonka/184_12_10.htm.
21. Русский бунт или провокация? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.zvezda.ru/1999/12/09/bunt.shtml>
22. Статистический пресс-бюллетень. №3. 2003. Т. 2. Усть-Каменогорск.
23. Тарасова Е. В. 2002: Проблемы миграции в Восточном Казахстане // Бюллетень сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов. 45, 84-86.
24. Уалтаева А. С. 2005: Численность оралманов в малых городах и поселках городского типа Восточно-Казахстанской области (1991–2002 годы) // Казахстан-спектр: научный журнал. 2, 45-50.
25. Указ Президента РК от 4 декабря 2001 г. «О дальнейших мерах по реализации Стратегии развития Казахстана до 2030 г.». [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.government.kz>
26. Хобсбаум Э. 1998: Нации и национализм после 1780 г. СПб.
27. Alexandrov M. 1997: Uneasy alliance : Relations between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet era, 1992-1997. L.
28. Dave Bhavna. 2007: Kazakhstan: ethnicity, language and power. London and New York.
29. Ethnodemographic situation in Kazakhstan 2002 // The nationalities Question in Post-Soviet Kazakhstan / Institute of developing economies Japan External Trade Organization, 16-20.

Reference liste:

1. Akiner SH. 1998: Formirovaniye kazakhskogo samopoznaniya ot plemeni k natsional'nomu gosudarstvu. Almaty
2. Alekseyenko A.N. 2006 Vostochno-Kazakhstanskaya oblast': novoye kazachestvo.
3. Arenov M., Kalmykov S. 1995: Sovremennaya yazykovaya situatsiya v Respublike Kazakhstan: rezul'taty sotsiologicheskogo issledovaniya// Sayasat. Politika: informatsionno-analiticheskiy zhurnal. 1, 43-52.
4. Aubakirova ZH. S. 2003: Opyt demograficheskogo rayonirovaniya Kazakhstana // Etno demograficheskiye protsessy v Kazakhstane i sopredel'nykh territoriyakh: Materialy V mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. 20–21 oktyabrya 2003. Ust'-Kamenogorsk, 55-59.
6. Ayaganov B.G., Kuandykov A. U., Baimagambetov S.Z. 1995: Etnopoliticheskaya situatsiya v Kazakhstane: regional'nyy opyt // Sayasat. Politika: informatsionno-analiticheskiy zhurnal. 1, 30–42.
7. Dauletova B. A. 1992: Chelovek znaniyem yazykov bogat // Rudnyy Altay. 1992.

26 noyabrya.

8. Immigratsionnaya politika v Kazakhstane na primere repatriantov iz dal'nego zarubezh'ya. 2000. Almaty.

9. Interv'yu Prezidenta Respubliki Kazakhstan ob osnovnykh napravleniyakh razvitiya go sudarstva // Rudnyy Altay. 26.11.1992.

10. Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g. po Kazakhskoy SSR. Alma-Ata. 1991.

11. Itogi Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g. T.2. Alma-Ata.1992.

12. «Pugachevskiy bunt» v Vostochnom Kazakhstane // Kazakhstanskaya pravda. 05.12.1999.

12. «Pugachevskiy bunt» v Vostochnom Kazakhstane // Kazakhstanskaya pravda. 05.12.1999.

13. Kratkiye itogi perepisi naseleniya 1999 g. v Respublike Kazakhstan. Almaty. 1999.

14. Zakon RK «O yazykakh v RK» ot 11 iyulya 1997 g. №151–1. [Elektronnyy resurs].
Rezhim dostupa: <http://www.government.KZ>

15. Moiseyev V. A. 2002: O sootnoshenii faktorov, vliyayushchikh na migratsiyu russkogo i russkoyazychnogo naseleniya iz Kazakhstana // Vostok: materialy mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminar. Novosibirsk. 19-21 fevralya 2002 g., 69-71.

16. Monitoring etnicheskoy i religioznoy situatsii v Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: // www.analitik.kz/modules.php?name=News&file=print&sid=65.

17. Musabayev A. 2006: Problema repatriantov i ikh vliyaniye na etnicheskuyu strukturu naseleniya Kazakhstana. // Sayasat. Politika: informatsionno-analiticheskiy zhurnal. 6, 40-44.

18. O migratsii naseleniya Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti // Statisticheskiy press byulleten'. № 2. 2002. Ust'-Kamenogorsk.

19. Razvitiye Vostochnogo Kazakhstana (1998–2002). 2003. Ust'-Kamenogorsk.

20. Russkiy zagovor. [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: http://nbp-info.ru/Limonka/184_12_10.htm.

21. Russkiy bunt ili provokatsiya? [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.zvezda.ru/1999/12/09/bunt.shtml>

22. Statisticheskiy press-byulleten'. №3. 2003. T. 2. Ust'-Kamenogorsk.

23. Tarasova Ye. V. 2002: Problemy migratsii v Vostochnom Kazakhstane // Byulleten' seti etnologicheskogo monitoringa i rannego preduprezhdeniya konfliktov. 45, 84-86.

24. Ualtayeva A. S. 2005: Chislennost' oralmanov v malykh gorodakh i poselkakh gorodsko go tipa Vostochno-Kazakhstanskoy oblasti (1991–2002 gody) // Kazakhstan-spektr: nauchnyy zhurnal. 2, 45-50.

25. Ukaz Prezidenta RK ot 4 dekabrya 2001 g. «O dal'neyshikh merakh po realizatsii Strategii razvitiya Kazakhstana do 2030 g.». [Elektronnyy resurs]. Rezhim dostupa: <http://www.government.kz>

26. Khobsbaum E. 1998: Natsii i natsionalizm posle 1780 g. SPb.

27. Alexandrov M. 1997: Uneasy alliance : Relations between Russia and Kazakhstan in the Post-Soviet era, 1992-1997. L.

28. Dave Bhavna. 2007: Kazakhstan: ethnicity, language and power. London and New York.

29. Ethnodemographic situation in Kazakhstan 2002 // The nationalities Question in Post-Soviet Kazakhstan / Institute of developing economies Japan External Trade Organization, 16-20.

жауапты автор туралы мәлімет (толық аты жөні, жұмыс орны, телефон, электрондық поштасы): Алканова Жанар Ахметкалиевна – «Этносаясаттану» білім беру бағдарламасының Л.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің магистранты. Астана, Қазақстан. тел.: 8-777-852-19-70 zh.alkanova@mail.ru